

IDEOLÓGIA ÉS RENDSZERSTABILIZÁLÁS A BIZÁNCI ÁLLAMBAN

HERBERT HUNGER

H. Hunger professzort, az Osztrák Tudományos Akadémia elnökét, a Magyar Tudományos Akadémia 1976. évi közgyűlése a Filozófiai és Történettudományok Osztályának tiszteleti tagjává választotta. Az Osztály vendégeként 1978. április 20-án a szakemberek nagy érdeklődésével kísért előadást tartott, melynek teljes szövegét közreadjuk.

*

Ma már nem szükséges kategorikusan fellépni a felvilágosodás történéseinek, különösen E. Gibbonnak és Ch. Lebeau-nak a bizánci állam állandó hanyatlásáról alkotott nézetei ellen. Teljes bizonyossággal tudjuk, hogy ez a római birodalomból származó keleti állam változatos fejlődése során több hullámhegyen és hullámvölgyön ment át, és csak a megszűnése előtti utolsó évtizedekben indult végleges hanyatlásnak, miközben politikai és kulturális fejlődése nem volt mindig párhuzamos. Míg a 10. században a keleti provinciákat visszahódító nemzedékek, egyúttal az ún. makedon reneszánsz hordozói, fejlődésük csúcán álltak, a Palaiologosok idején, a 14. sz. első évtizedeiben végbemenő kulturális virágzás megfelelő külpolitikai és katonai párhuzama hiányzik. Az ideológia és az állam szoros összefonódása azonban folyamatosan és csorbitatlanul fennállt a bizánci történelem 1100 éve alatt.

Sokféle módon definiálhatjuk, mi az ideológia. Ha az ideológia meglétét csak ott ismerjük el, ahol ideológia-kritika is van, (L. Rosenmayer) akkor a középkorban, különösen Bizáncban aligha beszélhetünk ideológiáról. Előadásomban Josef Derbolav és Georg Mende definíciójának kombinációjára támaszkodom, mely kb. így hangozhatna: Az ideológia a politikai magatartás programja, mely bizonyos, a gazdasági élet alapjai által messzemenően meghatározott értékrenden, és társadalmi rendszeren nyugszik. Az ideológia a propaganda segítségével beleavatkozik a politikai életbe, és megpróbálja azt programjának megfelelően átalakítani. Mivel minden program bizonyos normát is tartalmaz, a propaganda célja ezt a normát érvényre juttatni, ha nem is politikai tevékenységgel, legalább a programnak megfelelő politikai gondolkodással. Mindkettőnek az érvényben levő ideológiai irányvonal szerint kell fejlődnie.

Bizáncban a birodalmi, ill. császári és állami ideológia nem elválasztható. Ennek az ideológiának az alapjait a 4. sz. első felében, a széles látókörű Nagy

Konstantin uralkodása alatt, Eusebios, Caesarea püspöke rakta le, aki a császár tanácsadója és – ahogy ma mondanánk – vezető ideológusa volt. Konstantinos azzal, hogy székhelyét nyugatról keletre, Rómából Konstantinopolisba tette át, megteremtette a feltételeket ahhoz, hogy a keletrómai birodalom túlélje a népvándorlást. Míg a nyugatrómai birodalom az 5. sz. második felében megdőlt a germánok támadásától, Bizánc konszolidálódott, és megvetette ezeréves történelmének alapjait. Ehhez azonban feltétlenül szükséges volt az ideológia és annak gyakorlatba való átültetése. Eusebios ideológiai programjához, melyet a *Vita Constantini* és a *Triakontaeterikos* c. műveiben fejtett ki, az jelentette a gazdasági és társadalmi előfeltételt, hogy a társadalmi piramis csúcsán vitathatatlanul a császár állt. Az évszázadok során a rendszerstabilizálás számos eszköze támogatta ezt a politikai modellt.

Eusebios érdeme volt, hogy a császáreszme elemeiből használható ideológiai programot alkotott. A kereszténység számára elfogadhatatlan isten-császárság pogány római elképzelésének élet vette az „Isten kegyelméből való császárság” fogalmának bevezetésével, így a császár az isteni szférában maradt – a császári hatalom intézménye „Istenből” (ek Theu) származik – és mivel számos párhuzamot vont a császár és Krisztus közé, Isten földi helytartójának és a második isteni személy megfelelőjének tűnt. Ezek a metaforák, melyek a császárt Isten képmásaként (mimesis Theu), Heliosként (Krisztus, mint Nap!), győztesként, békehozóként, alattvalóinak előrelátó és gondoskodó jötevőjeként és Krisztushoz hasonló igazságos bíróként és jó pásztorként, segítő és kegyosztóként említik, egészen a filantropia, az isteni jószág megszemélyesítéséig terjednek, ez is egy-egy párhuzam Krisztushoz, akit már a Titushoz írt levél (3,4) is úgy említ, mint megtestesült ember-szeretetet.¹ A császármetaforáknak ezt a gyűjteményét a rendszerstabilizálás szellemében számtalan szónoki mű segítségével szinte beleoltották a nyilvánosságba. Ezzel párhuzamosan folyt az optikai ráhatás az ikonográfia segítségével, különösen pénzérméken és medalionokon, melyeken már Nagy Konstantin óta látható volt a császár feje fölé nyúló, koronát tartó isteni kéz, és a császárt, valamint hozzátartozóit nimbuszsal ábrázolták.

Az egyetemesség igényéhez, mint római örökséghez az állami ideológia szívesen ragaszkodott. Az antikvitásból származó oikumene fogalom, a civilizált világ egysége, a hellének és barbárok ellentétén nyugodott. Az oikumenén kívül csak ethnosokat, barbár népeket és néptörzseket ismertek. Bizáncban ehhez még hozzájött a vallás, mint új és döntő kritérium. Az ethnosok egyúttal a pogányok voltak, azok a még meg nem térített népek, amelyek az oikumenén kívül éltek. A térítés a civilizált világba való felvételt, és legalábbis elméletileg a birodalomhoz csatolást jelentette. Maguk a bizánciak – mint az ószövetségi zsidók – választott

¹ A császárideológiához ld. H. Hunger, Prooimion. Elemente der byzantinischen Kaiseridee in den Arengen der Urkunden (WBS 1), Wien 1964. – H. Hunger, Reich der Neuen Mitte. Der christliche Geist der byzantinischen Kultur, Graz-Wien-Köln 1965, 61–107.

népnek tartották magukat, és császárukat gyakran hasonlították Mózeshez, aki a zsidókat Egyiptomból az Ígéret földjére vezette.

Nagy Konstantinhoz különösen közel állt, mint *tertium comparationis* a Maxentius felett 312-ben, a Pons Mulviusnál aratott győzelem, amikor az ellenséges had a Tiberis hullámaiba veszett, ez hasonlít az egyiptomi sereg vörös-tengeri pusztulásához. – A politikai univerzalizációs igényhez hozzájött még a kulturális fölény miatt érzett büszkeség. Konstantinopolis évszázadokon át világcentrum volt, mely épületeinek pompájával anyagi és művészeti kincseivel és nagyszámú, kevert, nagyvárosi lakosságával igen mély hatást gyakorolt a nyugati utazókra. Még ma is olvashatunk egy sor enkomiát (laudes) és leírást (ekphraseis), amelyek a Boszporusz partján fekvő metropolis felsőbbbőségét gazdag szónoklatokban juttatják kifejezésre.² Bizánc középső századaiban a civilizáció nyugat felé érezhetően gyengült. Ennek bizonyítékai megtalálhatók Anna Comnena történeti művében, vagy Thessalonike normann meghódításának Thessalonikai Eustathios tollából származó leírásában (1185).³

Azt a misztikus királyi famíliát, mely a bizánci császárok és a külföldi fejedelmek közötti diplomáciai kapcsolatokban jelentkezett, felfoghatjuk stabilizáló intézkedésnek is, mely a külpolitikában volt hivatva állandóan támogatni az univerzalizációs igényt.⁴ Az uralkodóházak fiktív famíliájának csúcán a császár állt, mint patriarchális családfő, és partnereit mindenkor, mint fiakat, unokaöccsöket, unokatestvéreket stb. sorolta be. Csak *de facto* egyenrangú partnereket ismert el „testvéreinek”. Ilyenek voltak a 6. és 7. században a Sassanidák, később pedig Nagy Károly. Az okos házasságpolitika, megtisztelő címek és kitüntetések adományozása, de az is, hogy ifjú külföldi hercegeket hosszú évekig az udvarnál tartottak („asszimiláltak”), szintén előmozdította Bizánc egyetemességi törekvéseit. (Úgy tűnik, a modern nagyhatalmak tanultak ebből a bizánci asszimilációs politikából.) Mellékesen megjegyezve: Bizánc nem ismerte a nacionalizmust, mint soknemzetiségű birodalom, tekintettel az ortodoxia szigorú követelményeire is, nemigen adott helyt nemzetiségi gyűlölködésnek. Ezért a kozmopolitizmust – természetesen a keresztény oikumene határain belül – nagyra értékelték. Theodoros Metochites (1270–1332) Konstantinápolyban nemcsak a világ, hanem egy közösségi állam központját látja.⁵

Nyugattal ellentétben, ahol hosszú ideig érződött a pápaság és császárság közti harc rossz hatása, Bizánc nem ismerte a cezaropapizmust. Egyrészt a pát-

² E. Fenster, *Laudes Constantinopolitanae* (Miscell. Byz. Monac. 9), München 1968.

³ Anna Komnenához: G. Buckler, *Anna Comnena. A Study*, London 1929, 456–468. Eustathioshoz: *Die Normannen in Thessalonike. Thessalonika 1185-ös normann bevétele, Eustathios érsek tanúsága szerint. Fordította, magyarázta és bevezetését írta H. Hunger* (Byz. Geschichtsschreiber 3), Graz–Wien–Köln 1967, Kap. 139, S. 142. –

⁴ F. Dölger, *Die „Familie der Könige” im Mittelalter*, *Hist. Jahrb.* 60 (1940) 397–420. = F. Dölger, *Byzanz und die europäische Staatenwelt*, Darmstadt 1964, 34–69.

⁵ Cod. Vindob. Phil. gr. 95, f. 282v. V. ö. H. Hunger, *Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner*, Bd. I, München 1978, 75.

riárka alárendeltje volt a császárnak, és úgy kezelték, mint udvari püspököt, másrészt a császár integrálódott az ortodoxiába, és annak védelmére volt kötelezett. Nagy Konstantin óta hasznosnak bizonyult a „trón és oltár” szövetsége. Amint ez a császár 325-ben összehívta a niceai zsinatot, hogy megakadályozza az arianusok miatti egyházszakadást, ugyanúgy tett ő utána még sok más császár is. Az ideológia nyújtotta a teológiai igazolást a császár háborúihoz, pl. I. Iustinianus alánok elleni hadjáratához,⁶ de azoknak a császároknak is, akik több évszázaddal az első kereszties hadjárat előtt teljesen annak szellemében vezették hadaikat nyugatról a hit ellenségei ellen. Maurikios (582–602) és Herakleios (610–641) katonái azzal a még latin nyelvű harci kiáltással – *Deus adiuta Romanis* – vonultak a Sassanidák, a pogány tűzimádók és a csillagistenek szolgái ellen, amely Heraklius óta érdéken is ránk maradt.⁷ Hogy a kereszties hadjáratok gondolata már akkor mennyire fejlett volt Bizáncban, kivehető a kortárs történetírókból éppúgy, mint a költő Georgios Pisides műveiből, különösen a Herakleiából.⁸ Főleg a misszió kérdése volt az, amelyben állam és egyház tökéletesen egyetértett. Megmutatkozott ez a bolgárok 864-es térítésénél, mely erős konkurenciában zajlott a pápasággal, de Cyrill és Method, a két szláv térítő kazár, alán, majd morva útjánál is.

Mik voltak a rendszerstabilizálás gyakorlati feladatai, és hogyan oldották meg őket? Mivel Bizáncban nem volt írott alkotmány, e tekintetben a császárság többszörös megerősítésre szorult. A Bizáncban bevett szokások szerint, amit szokásjogi alkotmánynak neveznek,⁹ a császárválasztást legtöbbször néhány hatalomhoz közel álló vezető ember döntötte el, akik nemegyszer a császári özvegygel együttműködve prezentálták jelöltjüket a szenátusnak, a hadseregnek és a népnek. Amint ez a három csoport acclamatióval elfogadta a jelöltet, gyakorlatilag lezajlott a császárválasztás. Ezt a módot többek közt a ceremóniáskönyv bizonyos fejezeteiből ismerjük, mely archív anyag alapján több korabizánci császár koronázását részletesen leírja.¹⁰ A szavalókórusoknak a császárválasztás alkalmával nagy volt a pszichológiai jelentőségük. Egyrészt a közembernek azt az érzést nyújtotta, hogy valami lényeges dologgal járul hozzá eme politikai aktushoz – ami csak igen erős korlátok között igaz –, másrészt anélkül, hogy észrevették volna, beléjük nevelték a császárideológiát. A ceremóniáskönyvben ránkmaradt acclamatiókat, melyeket a pártvezetők intézkedésére a hippodromban rendeztek, átítetták a fent vázolt ideológia alapgondolatai és hasonlatai, melyek a földi császárt az „égi császár” párhu-

⁶ Iust. Nov. 78,4,1 (a. 539): „Minden fáradozásunknak az a célja, hogy államunkban szabadság uralkodjon és virágozzon. Azért kezdtünk háborúkat Libyával és a Nyugattal, hogy megőrizzük az Istenben való igaz hitet és az alattvalók szabadságát.”

⁷ C. Morrison, *Catalogue des monnaies byzantines de la Bibliothèque Nationale*, T. I, Paris 1970, S. 342 ff.: 13(Cp)AR = pl. XLIII.

⁸ Az *Expositio Persicarum* és *Herakleiarum*: Giorgio di Pisida, *Poemi I. Panegirici epici*, ed. A. Pertusi (*Studia patrist. et byz.* 7), Ettal 1959.

⁹ Peter E. Pieler, *Zum Problem der byzantinischen Verfassung*, *JÖB* 19 (1970) 51–58, itt 53. utalás K. Löwenstein megfogalmazására „szellemi értelemben vett alkotmány”

¹⁰ De cer. I 91–95 I. Leó, I. Anastasios, I. Iustinos, II. Leó és I. Iustinianus koronázása.

zamaként értelmezték.¹¹ A hippodromban, ahol Bizánc nyilvános politikai élete zajlott, a felnövekvő bizánci úgy ismerte meg a hivatalos ideológia alapelképzeléseit, mint a szent császárt, a jótevőt, a napcsászárt, az „örökkévaló” hatalmat és más hasonlókat.

A rendszerstabilizáció gyakorlati eszközei még további területekre tagozódnak. Először is Bizáncban éppúgy, mint más monarchiákban a császári építkezések (paloták, templomok, kolostorok, kórházak, árva- és szegényházak, erődök, hidak, utak) nagy hatást gyakoroltak az álmétkodó polgárokra. Caesareai Prokopios *De aedificiis* c. műve, melyet a kormány megrendelésére írt, még ma is képet ad I. Iustinianus átfogó és költséges építkezési programjáról. Ezenkívül a császár portréit antik római mintára szétküldték a birodalom minden provinciájába és a legmesszebb fekvő városokba is. A pénzekre és pecséteken levő császárkép milliószorosan jelenlévővé tette az uralkodót a lakosság számára, kisebb méretekben pedig ugyanezt szolgálták a privilégiumlevelek, melyeket arany pecsétjükéről Chrysobulloi Logoi-nak neveztek, s amelyeket a megadományozottak mély tisztelettel vettek körül. Az érmeiken, pecséteken, de az oklevelek egyes soraiban szereplő latin–görög keverék ábécé célja is az volt, hogy (a két világnyelv egybefoglalásával) a bizánci egyetemességet juttassa kifejezésre.

A bizánci szertartásokat is a rendszerstabilizáció szellemében értelmezhetjük. A számos pompázatos felvonulás, udvari és egyházi ünnepek részint pótolták a későantik kor óta feledésbe merült színházat, de a rendszer érdekeit is szolgálták, hiszen annak hatalmára és gazdagságára újra és újra felhívták az álmétkodó tömegek figyelmét. Ugyanakkor a ceremónián résztvevők hiúságának és játékos hajlamanak kielégítésére is szolgált, akár az uralkodó osztály tagjaiként vettek részt az ünnepségeken, akár csak a rendezés vagy a tömeg szaporítása volt a feladatuk. Ilyenkor léptek fel orgonáikkal a demosok (cirkuszi pártok), akik a nép szavalókórusait irányították a rendszer szellemében.

A bizánci tömegsport, a kocsiverseny, hasonló a mi mai futballrendezvényeinkhez. Néhányan, kevesen aktív sportolóként vesznek részt rajta, míg a tömeg élvezetének hódol. Egy-egy sportoló, még inkább egy-egy csapat iránti szenvedély – Bizáncban ezt a szerepet a cirkuszpártok töltötték be, melyek antik római mintára zöld, kék, piros és fehér színeket viseltek – könnyen tumultushoz vezetett, Bizáncban ebből veszélyes tüntetések, sőt forradalmak is fejlődtek. Költők és történetírók számolnak be a bizánciaknak ehhez az ő „népsportjukhoz” fűződő szenvedélyéről. Hogy ezek a rendezvények mennyire be voltak kapcsolva a rendszerstabilizációba, mutatja Theodoros Prodromos (12. sz.) egyik jellemző költeménye: Ezrek és ezrek ülnek a hippodromban, és feszülten várakoznak a „Nap felkeltére”, arra, hogy a császár megjelenjen páholyában, mely magasan a hippodrom ülőhelyei felett volt, és a palota belsejéből is meg lehetett közelíteni. Amikor II.

¹¹ V. ö. a klisé-formulákkal a Ceremóniáskönyv akklamációiban: H. Hunger, *Aspekte der griechischen Rhetorik von Gorgias bis zum Untergang von Byzanz*, Sb. Öst. Ak. Wiss., phil-hist. Kl. 277, 3. Abh., Wien 1972, S. 21f., Anm. 55–57.

Ioannes megjelenik, tombolva üdvözlük, hogy azután, mint a görög mitológia kocsi-vezérlő Helios a versenyt. A költő természetesen nem feledkezik meg a császár politikai és katonai sikereinek dicsőítéséről sem, hiszen Prodomos 40 versét a demosok akkor adták elő, amikor a császár bevonult páholyába!¹² Egy ilyen jelenet udvari szertartásjellegéről árulkodik ma is a konstantinápolyi hippodrom egy, sajnos erősen kopott, korabizánci oszlopának reliefje, mely a merev tartású I. Theodosios császárt udvartartásának körében, a cirkuszi páholyban ábrázolja.¹³

A tömeg mindenestre többet várt az uralkodótól, mint a részvétlen jelenlétet. Már a régi római cirkusz működéséből megtudjuk, hogy a rómaiak mind Caesartól, mind Marcus Aureliustól rossz néven vették, hogy a cirkuszi játékok alatt levelezésükkel foglalkoztak.¹⁴ Annál inkább kedvelték azokat a császárokat, akiket, mint Nerot és Commodust, nagyon érdekelt a lóspört. Bizáncban Theophilos (829–842) és III. Michael volt az, aki állandóan részt vett a kocsiversenyeken. Theophilost, mint „páratlan kocsihajtót” dicsőítették, Michaelt inkább lóbolondnak tartották, aki még koporsóul is lótakarót kívánna magának. Az kétségtelenül hozzájárult egy császár népszerűségéhez, ha érdeklődést mutatott egy cirkuszi párt iránt, és segítette, támogatta azt. I. Iustinianusról ismeretes, hogy a „kékek” barátja volt. Ez adott okot ellenfelének, I. Chusrónak, hogy az általa birtokolt Apameiában egy kocsiversenyen a „zöldeknek” szurkoljon, sőt a verseny lefolyásába is beleavatkozzon.¹⁵ A jelenkor vezető politikusai is tüntetően kimutatják érdeklődésüket a nemzetközi futballmérkőzések iránt, jóllehet gyakran csak azért, hogy népszerűségüket ápolják.

Hogy valóban megértjük a bizánci császárideológiát, tudatában kell lennünk a személy és intézmény különbségének. Hadd említsem itt Franz Grillparzer páratlan versét az „Ottokár király felemelkedése és bukása” c. művének harmadik felvonásából, ahol a következő szavakat adja a frissen megválasztott Habsburg Rudolf szájába: „Ami halandó volt, levettem, már csak császár vagyok, aki halhatatlan.” Párnánsan állítja szembe a halandó embert a császárság „örök” eszméjével. Bizáncban, mint már előtte Rómában is, az *aionios* ill. *aeternus* szó az uralkodó állandó jelzője volt. I. Iustinianus 6. Novellájában ír az „örök” császárságról.¹⁶ A császári ornátus, melyet bíbor alapszíne miatt Bizáncban az igen jellemző *halugris* fogalommal jelöltek, mindig jelentős szerepet játszott. A piros cipő felvételét önmagában is bitorlási kísérletnek értelmezhatték. De a bíbor ornátus – mint minden császári előjog: bíbor tinta, a korai épületeken és plasztikában megjelenő bíbor és aranypénzverés stb. – csak addig volt érvényben, míg a császár hatalmon volt. A legtöbb császár, akit letaszítottak a trónról, szó nélkül, ellen-

¹² H. Hunger, Reich der Neuen Mitte 100–102, német fordítással. Görög szöveg: W. Hörandner, Theodoros Prodomos, Historische Gedichte (WBS 11), Wien 1974, Nr. XII, S. 261f.; vö. 83. – is.

¹³ Kép: D. Talbot Rice–M. Hirmer, Kunst aus Byzanz, München 1959, 5. tábl.

¹⁴ Sueton. Aug. 45, 1; Hist. Aug. Marc. 15,1; idézet: A. Cameron, Circus Factions. Blues and Greens at Rome and Byzantium, Oxford 1976, 175.

¹⁵ Prokopios, Bella II 12, 31–35.

¹⁶ Iust. Nov. 6, S. 47,8: ἡ αἰὲς βασιλεία – a témához: H. Hunger, Prooimion, 81–83.

állás nélkül megadta magát sorsának. Mindegyik meg volt győződve hivatala istenségéről vagy Istenhez való hasonlóságáról és emberi testének esendőségéről, halandóságáról.¹⁷

Még a bizantológia keretein belül is csak az utóbbi években kezdtünk számolni azzal, hogy a szónoklás jelentős szerepet játszott a társadalmi és politikai életben.¹⁸ Századunk tapasztalatai fokozatosan visszaszorították a szónoki produktumok haszontalanságáról alkotott régi nézeteket. Ahol régebben egy csomó történeti mag nélküli, ízléstelen dagályosságot akartunk látni, ma tudatosan alkalmazott üres formulák arzenálját ismerjük fel, mely az ideológiát szolgálta, és semmiképpen sem volt politikai jelentőség híján. A bizánci retorikák mesterien felismerték, hogyan kell a fent említett császárideológia részleteit kicsiben és páratlan *variációban* újra és újra hasonlatokba ültetni. Már Thukydides felismerte, és a kerkyrai forradalomról szóló fejezetben (III. 82) világosan kifejtette, hogyan lehet a szavak jelentésének tervszerű megváltoztatásával értékrendet átformálni. Számkra ez a téma különösen aktuális, mivel ma minden káder azt a feladatot tűzte maga elé, hogy a nyelv megváltoztatásával lassú tudatváltozást, ezzel pedig társadalmi változást idézzon elő. A bizánciak láthatóan konyítottak valamit ezekhez a dolgokhoz. Így az antik *tyrannosz* szó lassan, de biztosan átvette az „usurpátor” szó jelentését, és mindig a jog szerinti basileusz éles ellentétéként alkalmazták. A *demokrácia* pedig teljesen elvesztette antik alkotmányforma, ill. alkotmányosság jelentését, és úgy fogták fel, mint a nép, nyugtalanság vagy interregnum esetén jelentkező politikai aktivitását.¹⁹ Ezzel eleve kiküszöbölték, mint a monarchia esetleges alternatíváját. A bizánci kancelláriák zavartalan makacssággal deklarálták chrysobulloi logoi formában privilégiumnak vagy ajándéknak a győztes idegen hatalmakra kivetett adót.

A bizánci retorika hatásosságát sokan azért vonják kétségbe, mert szerintük a sok dicsőítő és temetési beszéd, előadás, alkalmi beszéd, sőt a nyilvánosan felolvasott költemények és levelek magas szárnyalású fogalmazásuk és a gyakorlatban meglevő kétnyelvűség (az irodalmi és a köznyelv erős különbözősége) miatt, a publikum nagy része számára érthetetlen volt. Ez a nézet csak erős fenntartásokkal fogadható el. Az biztos, hogy volt olyan dolog a szövegben, amit a tömeg nem értett meg. De az oly sokszor ismételt képeket és hasonlatokat, pl. a Heliosz-szimbolikát a „kisemberek” is kora ifjúságuktól ismerték a hippodrom és a tüntetések szavalókórusaitól. Amikor a krónikás Theophanes azt írja, hogy IV. Konstantinos halálakor, akit anyja, Eirene megvakíttatott, a Nap elsötétedett 17 napra, „és az egész nép egybehangzóan állította, hogy a császár megvakítása miatt veszi-

¹⁷ Találék példa erre III. Nikephoros Botaneiates egyik novellájának prooimionja 1079-ből, amely elődeinek kritikáját is tartalmazza: „Ezt már elődeinknek időben ki kellett volna javítaniuk. Meg kellett volna gondolniuk, hogy csak húsból és csontból állanak akkor is, ha bíborfalakkal vannak körülbástyázva, és Isten akaratából uralkodnak embertársaik felett, továbbá, hogy számot kell adniuk életükről az Örök Bíró előtt, aki mindenkinek érdemei szerint fizet.” – V. ö. Hunger, Prooimion 43f.

¹⁸ H. Hunger, *Aspekte der griechischen Rhetorik von Gorgias bis zum Untergang von Byzanz*, Wien 1972.

¹⁹ A demokráciához: S. Vryonis, *Byzantine δημοκρατία and the Guilds in the Eleventh Century*, DOP 17(1963) 289-314.

tette el sugarait”, akkor közvetlenül tűnik elének a császár–Nap analógia, „egy-fajta szellemi reflexmozgás”, mint ahogy ezt már régebben is neveztem.²⁰ A 7. századi pénzekben a császárt két társcsászárral együtt, domborműszerűen ábrázolták, ez támogatta azt a gondolatmodellt, mely szerint a három császár a Szentháromság párhuzama. A katonák 681-ben azt követelték IV. Konstantinostól, hogy a továbbiakban testvéreit is ábrázoltassa pénzein: „Szentháromságban hiszünk, három megkoronázott uralkodót kívánunk!”²¹ Hogy itt nemcsak múltó kaszinóviccről volt szó, mutatja Petros Sikeliotes Paulikianos-történetében egy I. Basileos és fiainak pénzével kapcsolatos analóg elképzelés.²²

Az érthetetlenség vádja a bizánci krónikákkal szemben annál kevésbé jogos, mivel az archaizáló atticizmus merevségei nélkül, árnyalt köznyelven íródtak. Ahogy látom, még a köznapi irodalom eme termékei is a rendszerstabilizációt szolgálták. Itt mindjárt az általam olvasókönyvi tanmeséknek nevezett történetekre utalok. Ezek részben arra szolgálnak, hogy a császár személyét egy sor csodálatos mesével vegyék körül, melyek az olvasóban, ill. hallgatóban izgalmat, álmélkodást keltenek. Ezek a csodálatos megjelenések – gyakran kapcsolatosak állatokkal, különösen sással, a legfőbb hatalom szimbólumával – már az anyai testben levő gyermekkel kezdődnek, és követik az ifjú trónörökös életútját, egészen a császárrá koronázásig.²³ Másrészt ezek a történetek példát adnak a császárnak a nép alávetett tagjaival szembeni szociális magatartásra. Itt említhetjük az erőszakos Rhodanos szenátor történetét, aki kicsalta egy asszony vagyonát, és akit az asszony panaszára I. Valentinianus császár megfosztott méltóságától, és a hippodromban elégettetett.²⁴ Theophilos császárról mesélték, hogy meghallgatta egy asszony könyörgő kérését, akinek a kunyhója elé a császár rokona, egy nagyhatalmú tisztviselő, név szerint Petronas nagy házat építtetett. A császár megkorbácsoltatta Petronast, és leromboltatta a házat²⁵. Más esetekben a császár elnyomott ifjúságát vagy származásának szegényes körülményeit hangsúlyozzák (I. Basileos, IV. Michael), mellyel azt akarták szuggerálni, hogy ő mint uralkodó, együttérez a szegényekkel.

Összefoglalva leszögezhetjük: Bizáncban a rendszerstabilizálás számos útja és formája sem tudta ugyan megakadályozni a tömegek elégedetlenkedéseit, extrém esetben, mint pl. 1185-ben I. Andronikos esetében a lincselést és mérsárlást, de mindez, mint ahogy utaltunk rá, nem a császárság intézménye, mindig csak egy-egy császár személye ellen irányult. Egyetlen példa sincs arra Bizánc ezeréves történelméből, hogy a császárság intézményét alapjában megkérdőjelezték vagy akár aktívan támadták volna. Véleményem szerint ez bizonyítja legjobban, mennyire sikeresen vetették be az ideológiát a rendszerstabilizálás folyamatában.

²⁰ Theophanes 472, 18ff.; Hunger, Reich der Neuen Mitte 102f.

²¹ Hunger, i. m. 83.

²² Travaux et Mémoires 4(1970) 41, 2–6. Hunger, Aspekte (ld. 11.) 19. p. és 50. jegyzet.

²³ Gy. Moravcsik, Sagen und Legenden Über Kaiser Basileos I., DOP 15(1961) 61–126.

²⁴ H. Hunger, Die hochsprachliche profane Literatur der Byzantiner, I., München 1978, 265f.

²⁵ Hunger, i. m. 266.